

SEVİNC RUİNTƏN

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

E-mail: sevinj.ruintan@gmail.com

CAVİD ƏLİSGƏNDƏRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: javid_alisgandarli@yahoo.com

TÜRKİYƏ VƏ İRAN İSLAM RESPUBLİKASI ARASINDA SİYASİ ƏMƏKDAŞLIĞA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: Türkiyə Çumhuriyyəti, İran İslam Respublikası, siyasi əməkdaşlıq, İranın nüvə proqramı, "Ərəb baharı"

Ключевые слова: Турецкая Республика, Иранская Исламская Республика, политическое сотрудничество, ядерная программа Ирана, «Арабская весна»

Keywords: Turkey Republic, Islamic Republic of Iran, political cooperation, Iran's nuclear program, "Arab Spring"

Giriş. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi hazırda böyük dəyişikliklər dövrünü yaşayır və bu dəyişikliklər ümumilikdə dünya dövlətlərinin hər birinə ayrı-ayrılıqda öz təsirini göstərir. Bu proseslərin Yaxın və Orta Şərqi əhəmiyyətli gücləri və hər ikisi də müsəlman ölkəsi olan Türkiyə və İrandan da yan keçməməsi təbii hadisədir. Eyni zamanda, bu da təbiidir ki, haqqında bəhs edilən dövlətlərin dünyada baş verən dəyişikliklərə baxışlarında oxşarlıqlar və fərqliliklər mövcuddur. Dünyada, bölgədə vəziyyət dəyişdikcə, Ankara ilə Tehran arasındakı fikir ayrılıqları da dərinləşir, yaxud da onlar arasında müəyyən yaxınlaşmalar baş verir. Türkiyə ilə İran arasındakı münasibətlər isə öz növbəsində, bölgənin digər dövlətləri ilə münasibətdə siyasətlərinə də təsir edir. Hazırkı məqalədə Türkiyə və İranın ayrı-ayrılıqda və ümumilikdə xarici siyasətinə təsir edən, onları formalaşdıran amillər nəzərdən keçiriləcək, eyni zamanda onlar arasında regional əməkdaşlıq məsələlərinə diqqət yetiriləcək.

Türkiyə və İran arasında siyasi əməkdaşlığın tarixi haqda. Türkiyə və İran aralarında siyasi-diplomatik münasibətlər yüzillərdən gələn ənənəyə malik olan yeganə Orta Şərq ölkələridir. Bu, bölgədə mövcud olan digər dövlətlərin hüquqi baxımdan "gənc dövlətlər" olması ilə izah olunur. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, münasibətlərin böyük tarixi keçmişə malik olmasına baxmayaraq, bu münasibətlər hər zaman dostluq, mehriban qonşuluq zəmini əsasında mövcud olmamış, əsrlər uzunluğunda gah dini, gah da ərəzi iddiaları səbəbindən onlar arasında narazılıqlar, müharibələr olmuşdur. XX əsrdə vəziyyət bir qədər dəyişmiş, münasibətlərdə yaşanan müəyyən gərginliklər nəzərə alınmazsa, heç bir məsələ bu iki qonşu dövləti ciddi şəkildə bir-birinə qarşı qoya bilməmişdir. 1920-ci illərdən 1979-cu il İran İslam inqilabına qədər olan dövrdə bu iki dövlət oxşar dünya görüşünə malik, siyasi quruluşuna görə dünyəvi dövlət olmuşlar. Bu dövrdə Türkiyə – İran münasibətləri həm öz aralarında, həm də digər bölgə dövlətləri ilə əməkdaşlıq baxımından əməkdaşlıq, həmrəylik və dostluq prinsiplərinə əsaslanan münasibətlər olmuşdur.

İranda 1979-cu il İslam inqilabından və teokratik dövlət qurulmasından sonra isə iki ölkə arasında münasibətlərdə yeni dönəm başlandı. Bundan sonra münasibətlər, tam mənasında düşmənçilik münasibətləri olmasa da, inciklik və etibarsızlıq xarakterli münasibətlərə çev-

Tarix və onun problemləri, № 3 2013

rildi. Dəyişən yalnız qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri, beynəlxalq münasibətlərdə yerləri deyil, eyni zamanda birinin digərinin siyasi rejimini açıq şəkildə qınaması idi. Belə yanaşma nəticəsində Ankara ilə Tehran arasında gərginliyə səbəb olan böyük bir ideoloji uçurum yaranmışdı (1, s.14). Ümumilikdə, 1979-cu il İslam inqilabından sonra İran uzun müddət terrorizmi dəstəkləmək, Orta Şərqdə sülhü əngəlləmək, insan haqlarının tapdalanması, kütləvi qırğın silahlarının istehsalı və s. bu kimi məsələlərdə ittiham olunmuş və bu səbəbdən də, gündəmdən düşməmişdir. Günümüzdə isə İran ətrafında mövcud problemlərə bir də “nüvə proqramı” ətrafında problem əlavə olunmuşdur (2).

İran İslam Respublikası yarandığı gündən dünyanın super gücləri ilə, xüsusilə də Amerika Birləşmiş Ştatları ilə toqquşmaqdadır. Bunun səbəbi isə hazırkı hökumətin ABŞ-ın və Qərbin dəstəklədiyi Şah rejimini devirərək hakimiyyətə gəlməsidir. Yeni rejim elə həyata keçirməyə başladığı ilk tədbirləri ilə “böyük şeytan” adlandırdığı ABŞ-ı, “kiçik şeytan” hesab etdiyi SSRİ-ni və digər güclü dövlətləri özünə qarşı çevirdi. İİR-in maraqlarının toqquşduğu dövlətlərdən biri də Türkiyə idi. İran əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan ölkələrdə İslam tipli rejimlərin hakim olması ilə bağlı niyyətini gizlətmir, özünü tək model dövlət olaraq görmək istəyir və onun bu niyyəti Konstitusiyasında da açıq şəkildə bildirilirdi (3). Türkiyə kimi müasir tipli müsəlman dövləti nümunəsinin mövcudluğu isə İranın müsəlman dövlətlərinə yönəlik bu istəyinin qarşısına keçə bilər. Həqiqətən də, SSRİ-nin dağılmasından bir qədər sonra müstəqillik əldə etmiş müsəlman dövlətləri hansı inkişaf yolunu seçəcəkləri dilemması qarşısında qaldığı bir vaxtda, ABŞ-ın müsbət rəyi və razılığından sonra, 1992-ci ilin mayında Avropa Şurası keçmiş Sovetlər İttifaqının müsəlman dövlətləri üçün “İslamın və müasir dövlət qurumlarının uzlaşdığı Türkiyə modelini” daha məqbul hesab etdiyini bildirmişdi (4, s.36-37).

Lakin Türkiyə ilə İran aralarında zaman-zaman yaşanan siyasi böhranlara baxmayaraq, münasibətlərini əməkdaşlıq səviyyəsində saxlamaq üçün ara-sıra cəhdlər etmişlər. Məsələlərə yanaşmalarındakı fərqliliklərə və maraqları uğrunda mübarizəyə baxmayaraq, hər iki ölkə bir-birinə ehtiyacı olduğunu anlayır. Belə ki, beynəlxalq aləmdə meydana gələn dəyişikliklər hər iki dövlətin bir-birinə baxışlarına mühüm təsir edir. Bu baxımdan, Türkiyə və İran mümkün əməkdaşlıq yollarını axtarır, həm bölgə dövləti olaraq, həm də daxili siyasətlərində bir-birlərini əsas aktorlardan biri olaraq dəyərləndirirlər.

Türkiyə – İran siyasi əməkdaşlığına təsir edən amillər. Bir qədər əvvəl İran İslam Respublikasının Konstitusiyası haqda qeyd etmişdik. Ümumilikdə, İİR-nin daxili və xarici siyasətindən bəhs edərkən bu dövlətin konstitusiyasına nəzər yetirsək, çox məsələləri daha aydın görə bilərik. Belə ki, bu konstitusiya İİR-in daxili və xarici siyasətini müəyyən çərçivəyə salır. Xüsusilə konstitusiyanın xarici siyasətlə bağlı hissəsi beynəlxalq sistemə meydan oxuma xüsusiyyəti daşıyır. Belə ki, İran dövləti özünün xarici siyasət fəaliyyətində yalnız öz vətəndaşlarının haqlarının müdafiəsi ilə kifayətlənmir, bütün müsəlmanların haqlarının qorunmasını özünün konstitusion hüququ elan edir: “*İran İslam Respublikasının xarici siyasətinin əsas prinsipləri: gərginlik səbəbi hesab etdiyi hər hansı hökmranlıq formasından imtina edilməsi; ölkənin ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyinin qorunması; bütün müsəlmanların hüquqlarının müdafiəsi; superdövlətlərlə münasibətlərə qoşulmamaq; müharibə etməyən dövlətlərlə qarşılıqlı sülh münasibətlərinin qurulması*” (3, 10-cu bölüm – Xarici siyasət, maddə 152).

Bu maddədən aydın görünür ki, İran Konstitusiyası xarici siyasətdə Amerika Birləşmiş Ştatları başda olmaqla müstəmləkəçi olaraq tanıdığı super güclərlə hər cür əlaqəni rədd edir. Həmçinin öz rejimi xaricində dünyadakı digər siyasi rejimləri qeyri-qanuni hesab edir, özünü bu siyasi rejimlərə alternativ olaraq görür. İİR-in Konstitusiyasının bu hissəsi İran – Türkiyə əlaqələrində də problem yarada bilər. Belə ki, İranın dünya müsəlmanları adına danışıması və

özünü xilafət olaraq görmə istəyi, əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan Türkiyə üçün narahatlıq doğurmaya bilməz. 1979-cu il İran İslam inqilabının xarici siyasətdə ilk günlərdən radikal və mühafizəkar yol tutması, bu inqilabı digər ölkələrə də ixrac etmək niyyəti Türkiyəni qayğılandırmışdı. Bundan əlavə, İranın İslami rejimlərdən başqa bütün siyasi rejimləri qeyri-qanuni elan etməsi Türkiyənin 1923-cü ildən qəbul etdiyi dövlət fəlsəfəsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, İran İslam Respublikası əslində Türkiyənin hazırkı quruluşunu da tanımır. Başqa sözlə, özünü digər bütün rejimlərə alternativ olaraq görən İran, mövcud rejiminin Türkiyə Cümhuriyyəti rejiminə də alternativ olduğunu düşünür ki, bu da iki ölkə arasındakı əlaqələrdə soyuqluq yaradan ünsürlərdən biri olmaqdadır.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirsək aydın olur ki, İran İslam Respublikasının xarici siyasət kursunu yalnız mövcud beynəlxalq hüquq normaları baxımından anlamağa çalışmaq yanlış olar. Çünki İran İslam Respublikasının xarici siyasətində İslami əsaslarla bərabər ideoloji yanaşmalar da var (3, 1-ci bölüm – Əsas müddəalar, maddə 1 - 14) və bunlar xarici siyasətin təyin olunmasında mühüm rol oynayırlar. İran İslam Respublikasının xarici siyasətinin İslami əsaslara dayanması, İrana digər dövlətlərlə normal əlaqələrin genişləndirilməsində əngəl yaradır. İİR-in lap əvvəldən özü xaricində bütün rejimləri rədd etməsi beynəlxalq aləmdə siyasi əlaqələr qurma və inkişaf etdirmədə ən başdan onun hərəkət sahəsini daraltmışdır.

Bu məqamda bir məsələni xüsusi qeyd etmək istərdik. İndiyə qədər dediklərimiz həqiqət olmasına, mövcud ictimai-siyasi ədəbiyyatlarda daha çox hakim mövqe tutmasına baxmayaraq, əslində reallığı tam olaraq əks etdirmir. Biz də mövcud olan bu fikirlə razılaşıırıq ki, İran xarici siyasət fəaliyyətini əsasən bu prinsiplər əsasında və bəlli istiqamətlərdə həyata keçirir. Lakin bütün zamanlarda və bütün məsələlərə münasibətdə bu yanaşma özünü doğrultmaya bilir. Belə ki, İran İslam Respublikası lazım bildiyində, “müsəlmanların haqlarının müdafiəçisi” olmalı olduğu haqda iddiasını unuda bilir; “qeyri-İslami quruluşlu” dövlətlərlə, ən əsası isə “müsəlmanların haqlarını pozan” dövlətlərlə əməkdaşlıq edə bilir. Bunun belə olduğunu görmək üçün, xüsusi səy göstərməyə, axtarış etməyə ehtiyac yoxdur. İran – İraq müharibəsini, İran – Rusiya, İran – Ermənistan münasibətlərini xatırlamaq, “Ərəb baharı”na münasibətdə mövqeyini nəzərdən keçirmək kifayət edir ki, yeri gəldiyində İranın nə qədər gerçəkçi, hətta bütün digər dünyəvi dövlətlərdən daha çox dünyəvi siyasət yeritdiyini görmək mümkün olsun. Bütün bunlar isə, fikrimizcə, yetəri qədər əsas verir qeyd edək ki, İran özünün dövlət maraqlarını hər cür ideologiya və prinsiplərdən daha üstün tutur və yalnız bu mənafeyə görə hərəkət edir. Qalan olanlar hamısı isə, yalnız görüntü yaratmaq məqsədinə xidmət edir.

Türkiyənin xarici siyasətinə nəzər yetirdikdə isə görünür ki, bu siyasət Mustafa Kamal Atatürkün “Yurdda Sülh, Cahanda Sülh” prinsipinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu siyasət, Türkiyənin beynəlxalq aləmdə sülh yönümlü mövqe tutduğunun nişanəsidir (5). Türkiyə hər zaman qonşu dövlətlərlə normal əlaqələr qurmağa çalışır, mövcud problemlərin beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə həllinə tərəfdar olduğunu bildirir. Son illərdə, daha dəqiq olsaq, 2000-ci illərin əvvəllərindən Türkiyə xarici siyasətinin prinsip və istiqamətlərini yenidən nəzərdən keçirmiş, müəyyən yeniliklər etmişdir. Belə ki, “yürddə sülh, cahanda sülh” prinsipi uzun illər bir çox dövlətlər tərəfindən birtərəfli anlaşılmış, onlarda belə bir fikrin formalaşmasına səbəb olmuşdur ki, Türkiyə diqqətini bütünlükdə daxildə barış əldə etməyə yönəldəcək, sərhədlərdən kənarında baş verən proseslərə isə yalnız seyrci olaraq qalacaqdır. Lakin bununla razılaşmayan Türkiyə ümumilikdə regional siyasətin xarici qüvvələr tərəfindən müəyyənləşdirilməsi və özünün, sadəcə olaraq, ona verilən rolları oynamaq kimi fikirlərlə razılaşmaq niyyətində olmadığını qətiyyətlə bildirir (6, s.6). Regionun ümumi təhlükəsizlik problemləri: terrorla mübarizə, nüvə təhlükəsizliyi problemi, silah qaçaqmalçılığı, insan alveri, mövcud mü-

naqişələr, ekoloji problemlər və s. məsələlər bütünlükdə region dövlətlərinin əməkdaşlığını zəruri edir və son illərdə Türkiyə bu məsələlərin həllində bir tərəfdən özünün fəallığını artırmışdır, digər tərəfdən isə region dövlətləri ilə əməkdaşlığını genişləndirməkdədir.

Türkiyənin Xarici İşlər naziri Ə.Davudoğlu hazırda Türkiyə xarici siyasətinin təməl prinsipləri haqda danışarkən qeyd edir ki, *“günümüzdə Türkiyənin bir istiqamətli xarici siyasət yürütmək kimi lüksü yoxdur. Bütün bölgələrə yönəlik çoxşaxəli xarici siyasət kursumuz olmalıdır. Qloballaşmanın zəruri etdiyi “xarici siyasət ümumi bir fəaliyyətdir” prinsipini mənimsəmə zamanıdır. Dolayısıyla, xarici siyasət sadəcə bir bürokratik dövr fəaliyyəti olmamalıdır. Türkiyə hər yerdə ola bilir, hər yerdə görünə bilir və bu baxımdan özünü qlobal bir güc olaraq görür, özünü soyuq müharibə dönəmi yaddaşı ilə “müttəfiqlik bağları” ilə bağlayarsa, etibarını itirə biləcəyini hesab edir”* (7, s.218).

Bütün yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək, aydın olur ki, Türkiyə bölgədən başlayaraq bütünlükdə dünyada siyasi dialoq, iqtisadi işbirliyi və mədəni uyumun təsis edilməsi ilə bütün tərəflərin maraqlarının nəzərə alındığı ədalətli bir siyasi, iqtisadi və sosial düzən yaradılmalı olduğunu hesab edir və buna nail olmaq üçün “qonşularla 0 problem” və Atatürkün “yurdda sülh, cahanda sülh” prinsipinə əməl etməyə çalışır (8).

İndi isə, Türkiyə - İran münasibətləri haqqında. Türkiyədə belə hesab edirlər ki, çoxistiqamətli geosiyasi üstünlüklərə malik olan Türkiyə və İran arasındakı münasibətlərdə, xüsusən də Türkiyənin İrana yönəlik siyasətində ən azı 3 istiqamət mühüm əhəmiyyət kəsb edir: Orta Şərq, Qafqaz və Orta Asiya. Bu 3 bölgəyə yönəlik siyasətlərində Türkiyə İrani, İran da öz növbəsində Türkiyəni nəzərə almağa məcburdur. İranın bu 3 bölgə arasında bir keçid olması, onu hər zaman Türkiyə üçün strateji baxımdan çox önəmli edir (9, s.434). SSRİ-nin dağılmasından sonra, Türkiyənin Qafqaz və Mərkəzi Asiya ilə münasibətlər qurması baxımından İranın əhəmiyyəti Türkiyə üçün dəfələrlə artmışdır. Türkiyə – İran münasibətlərinin üçüncü istiqaməti olan Orta Şərq istiqaməti də, strateji əhəmiyyətlidir. Belə ki, Türkiyə bölgəiçi tarazlığın qorunub saxlanması baxımından İranla münasibətlərinin çox əhəmiyyətli olduğunu hesab edir (9, s.436).

Hər iki dövlət tarixən olduğu kimi, günümüzdə də bölgədə bir-birlərinə rəqib olduqlarını, maraqlarının toqquşduğu sferaların olduğunu xatırlayır. Lakin bu rəqiblik münasibətləri bir neçə il əvvəl Ankara və Tehran arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməyə başlaması ilə bir qədər yumşalmağa başlamışdır. Qeyd edək ki, 2011-ci ildə iki dövlət arasında illik ticarət dövriyyəsi 16 milyard dollara yaxın olmuşdur, 2015-ci ildə bu rəqəmin 30 milyarda çatdırılacağı bildirilir (10). Türkiyənin mühüm qaz təminatçısı olan İran (Rusiyadan sonra ikinci təminatçı), son illərdə həm də onun neft təminatında da əsas dövlətlərdən birinə çevrilib. 2011-ci ildən başlayaraq Türkiyə istifadə etdiyi neftin 30%-ni İrandan idxal edir. Öz növbəsində Türkiyə İranın neft-qaz sahəsinə investisiya qoyuluşunda iştirakını genişləndirməkdədir (11). Lakin bir sıra siyasətçilərin fikrinə görə, Türkiyə İran – Qərb dialoqunda vasitəçiliyini təklif etdiyinə baxmayaraq, özünün İrana münasibətinin necə olacağını hələ də qəti müəyyən etməmişdir. Və bu fikri təsdiq etmək üçün, bildirirlər ki, Türkiyənin xarici siyasət rəsmiləri özlərinin Qərblə münasibətləri haqda danışarkən göstərdikləri dəqiq və qəti mövqelərini, İranla münasibətlərdən danışarkən göstərmirlər. Məsələn, 2009-cu ilin noyabr ayında Türkiyənin Xarici İşlər Naziri Əhməd Davudoğlu Amerikanın *“Newsweek”* qəzetinə verdiyi müsahibədə bildirmişdi ki, NATO-ya üzvlük və AB-yə üzvlük istiqamətində danışıqların davam etdirilməsi Türkiyə xarici siyasətinin “strateji prioritetləri”ndəndir (12). Lakin İrana münasibətdə belə qəti mövqe bildirən açıqlamalara rast gəlmək mümkün deyil. Qeyd edilir ki, 2009 – 2011-ci illərdə 2 dövlət rəsmiləri arasında çoxsaylı görüşlərin keçirilməsinə baxmayaraq, bu görüş-

lərdə Türkiyə İrənla siyasi sahədə deyil, daha çox enerji və ticarət-iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq məsələlərinə əhəmiyyət vermişdir. Dövlətlərarası münasibətlərdə siyasi məsələlərə çox az yer verilir. Bunlar əsasən, kürd məsələsi, Suriya problemi və İrənın nüvə məsələsi ilə bağlı problemin həlli istiqamətində Türkiyənin vasitəçilik missiyası ilə çərçivələnir.

Türkiyə ilə İrən arasındakı münasibətlərdə tam etimadın olmamasına bir neçə amilin təsir etdiyi göstərilir. İlk növbədə, Türkiyənin NATO üzvü olması, ABŞ və Britaniya ilə geniş hərbi-siyasi münasibətlərin olması. Bundan əlavə, Türkiyənin Səudiyyə Ərəbistanı ilə isti münasibətlərinin olması, Suriya məsələsinə münasibətdə fərqli yanaşmalar. Və xüsusi qeyd etməyi lazım bildiyimiz, Azərbaycan məsələsi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, daha bir mühüm səbəb - Türkiyə ilə İrən arasında münasibətlərin yaxşılaşmasında maraqlı olan tərəflərin yoxluğu məsələsi deyil, bu 2 ölkəni bir-biri ilə toqquşdurmaq, yaxud onları bir-birindən uzaqlaşdırmaq marağında olan və bu istiqamətdə çalışan iki dünya güc mərkəzinin – ABŞ və Britaniyanın olmasıdır. Rusiyalı analitiklərin fikirlərinə görə, bu dövlətlər öz məqsədlərinə çatmaq üçün diqqətlərini əsas 2 istiqamətə yönəldiblər.

1. İrənla ticarət-iqtisadi əlaqələrinə son verilməsi müqabilində Qərbin Türkiyə iqtisadiyyatına iri həcmli investiyalar yatıracağı və bəzi enerjidaşıyıcıların (Şimali Afrikadan) istiqamətinin Türkiyəyə yönəldiləcəyini vəd edirlər.

2. Həm Türkiyənin, həm də İrənın çox böyük əhəmiyyət verdiyi Azərbaycan amilindən istifadə. İrənla Azərbaycan arasında onsuz da mürəkkəb olan münasibətlərin bir qədər də gərginləşdirilməsi, bu münasibətlərə Türkiyənin tərəfsiz seyrçi qalmayacağı ilə nəticələne bilər. Bu da öz növbəsində İrənla münasibətlərə təsir edəcək.

Burada qeyd etməyi lazım bilirik ki, müəyyən məqamlarda nəinki ABŞ və Qərb dövlətləri, həm də Rusiya özü çəkinmədən Türkiyə və İrənla münasibətlərində Azərbaycan amilindən imkan daxilində faydalanmağa çalışırlar.

Birinci istiqamətin gerçəkləşdirilməsi bir qədər vaxt və mürəkkəb, dəqiq hesablanmış planların hazırlanmasını tələb edir. Türkiyəni İrənın ticarət-iqtisadi və enerji baxımından təcrid edilməsinə razı salmaq asan deyil, mövcud şəraitdə isə hətta qeyri-mümkün ola bilər. İkinci istiqamətin isə, çox asanlıqla həyata keçirilə biləcəyi düşünülür. Belə ki, İrənla Azərbaycan arasında əlaqələrin, Türkiyənin də bu münasibətə cəlb ediləcəyi dərəcədə gərginləşdirilməsi özünü çox da gözlətməyə bilər. Bu gərginlik hətta artıq bəzi məsələlərdə özünü açıq şəkildə göstərir. Məsələn, İrən hökuməti Azərbaycanı İsrailin xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıqda ittiham edir. Maraqlı cəhət odur ki, İrən Azərbaycan ərazisində İsrail xüsusi xidmət orqanları xəfiyyələrinin fəaliyyət göstərdiyi haqda məlumatı Britaniya mətbuatına əsaslanaraq söyləyir (13), İsrail dövləti də öz tərəfindən bu xəbərləri təkzib etmir. Bundan başqa, azərbaycanlı millət vəkilləri və bəzi siyasətçilər tərəfindən müxtəlif səviyyəli bəyanat və müzakirələrdə Azərbaycan Respublikasından bəhs edərkən ara-sıra “Şimali Azərbaycan”, “Cənubi Azərbaycan” sözlərinin işlədilməsi İrənda narazılığa səbəb olur. Məsələn, 2012-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin “2012-ci il yaz sessiyasının qanunvericilik işlərinin planı” müzakirə olunarkən müzakirə olunacaq məsələlər sırasına “İrən – Azərbaycan münasibətlərinə dair məsələ”nin də daxil edilməsi təklif olunmuşdu. Belə ki, qeyd edilirdi ki, İrən Azərbaycana qarşı düşmənçilik siyasətini davam etdirir və millət vəkillərinin fikirlərinə görə, Azərbaycan tərəfi buna rəsmi münasibət bildirməli idi. Bu məsələnin müzakirəsi zamanı, Rusiya ilə İrən arasında imzalanmış Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə siyasi qiymət verilməsi, “Azərbaycan Respublikasının adının dəyişdirilərək “Şimali Azərbaycan Respublikası” adlandırılması təklifi də irəli sürülmüşdü (14). Qeyd etməyi lazım bilirik ki, Azərbaycanın özündə də bu məsələyə münasibət birmənalı deyil. Bir qrup insanlar belə hesab

edirlər ki, İranın Azərbaycan əleyhinə təxribatlarının artdığı bir dövrdə bu, İrana tutarlı cavab ola bilər. Digərləri isə belə hesab edirlər ki, bu məsələ Azərbaycanın İranla münasibətlərinin daha da gərginləşməsinə səbəb ola bilər ki, bu da bölgədə Azərbaycanın arzuolunmaz vəziyyətə düşməsinə səbəb ola bilər. Bundan başqa, Güney Azərbaycan Azadlıq Təşkilatlarının təşkilatçılığı ilə Azərbaycanda, Türkiyədə “İranın siyasi gələcəyi yoxdur, İran məhvə məhkumdur”, “hər iki Azərbaycanda vahid milli siyasət yeridilməsi zəruridir” kimi fikirlərin səsləndiyi, elm adamları, siyasətçilər və millət vəkillərinin iştirak etdiyi müxtəlif səviyyəli konfranslar, simpoziumlar keçirilir ki, bu da hər dəfə İran tərəfdən kəskin reaksiya doğurur.

Qeyd edilməlidir ki, İran tərəfdən də davamlı olaraq kütləvi informasiya vasitələrində, parlamentdə Azərbaycan Respublikası əleyhinə provokasiya xarakterli məlumatlar verilir, müzakirələr keçirilir. Məsələn, “Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrinin müddətinin bitdiyi üçün onların yenidən nəzərdən keçirilməsi”, “İranın öz hüquqlarını bərpa etməsi” və s. haqda məsələlərin İran parlamentində də gündəmə gətirildiyi və müzakirə olunduğu məlumdur. Bundan başqa, bu məsələ ilə bağlı İİR İslam Şurası Məclisinin Milli Təhlükəsizlik və Xarici siyasət Komissiyasının sədri Əlaəddin Borucerdin Azərbaycana “iki dövlət arasındakı münasibətlərə zərər verəcək addımlardan çəkinməyi məsləhət görmüş” və bildirmişdi ki, “əgər belə proseslər başlayarsa, vaxtilə İrandan ayrılmış Azərbaycan İrana birləşdirilə bilər, bunun əksi heç zaman ola bilməz”. Bundan az sonra isə İranın keçmiş İnformasiya, Təhlükəsizlik və Kəşfiyyat (ETTELAAT) nazirinin müavini, hazırda isə qəzet redaktoru olan H.Şariatmadari daha da irəli gedərək, “Azərbaycanın İrana birləşdirilməsi haqda” referendum keçirilməsi haqda təklif irəli sürmüşdü (bu məsələlər haqda ətraflı bax: 15; 16; 17). Bu deyilənləri yekunlaşdıraraq, qeyd etmək istərdik ki, fikrimizcə Azərbaycanla İran aralarında gedən bu “üstüörtülü müharibə”nin regionda maraqlı qüvvələrin mənafeyinə xidmət etdiyini hər ikisi çox aydın başa düşür və imkan daxilində vəziyyəti daha da ağırlaşdırmamağa çəhd edirlər.

Yeri gəlmişkən, daha bir məsələyə münasibətimizi bildirmək istərdik. Türkiyə – Azərbaycan münasibətlərindən danışarkən, bəzən siyasətçilər arasında, xüsusən də rusiyalı siyasətçilər arasında “Türkiyənin Azərbaycanı himayə etməsi” haqda fikirlər söylənir. Bununla əlaqədar demək istərdik ki, Türkiyə və Azərbaycan hər biri özünün maraqları olan 2 müstəqil dövlətdir. Bu maraqların çox məsələlərdə üst-üstə düşməsi münasibətlərimizə fərqli xarakter verir. Və bundan narahat olan Rusiya, yaxud digər dövlətlərin münasibətlərimizə qısqançlıqla yanaşması, müxtəlif adlar verməsini siyasi etikadan kənar hesab edirik. Fikrimizcə, bu, rusiyalı mütəxəssislərin hələ də dünya dövlətləri arasında münasibətlərə “metropoliya – müstəmləkə” prizmasından baxışından qaynaqlanan xəttadır. Öz tərəfimizdən qeyd etmək istərdik ki, həm Azərbaycanın, həm də Türkiyənin dünya dövlətləri ilə, beynəlxalq aləmlə münasibətlərində uğurları olduğu kimi, problemlər, çatışmazlıqlar da mövcuddur. Dövlətlərimiz bu problemlərin öhdəsindən birlikdə gəlməyə çalışır, maraqlar üst-üstə düşdüyündə bir-birlərinə yardım etmək imkanından faydalanırlar. İstənilən halda, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə həm öz aralarında, həm də digər dövlətlərlə, bütünlükdə dünya birliyi ilə əlaqələrini mövcud beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həyata keçirirlər.

Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, bölgədə maraqlı olan üçüncü dövlətlər öz planlarını gerçəkləşdirmək, Türkiyə ilə İrani bir-birindən uzaqlaşdırmaq üçün nə qədər ciddi-cəhdlə çalışsalar, hansı yol və vasitələrə əl atsalar da, hazırkı şəraitdə həm Türkiyə, həm də İranın həmin dövlətlərin onlar arasındakı münasibətlərə mənfi təsir etməsinə imkan verməməkdə, regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində birgə fəaliyyətlərini davam etdirməkdə niyyətli olduqları görünməkdədir.

“İrənin nüvə məsələsi” və “Ərəb baharı” məsələləri. Hazırkı məqalədə İrənin “nüvə proqramı” və “Ərəb baharı” məsələləri xüsusi tədqiqat obyektı olmayacaq. Lakin təkcə regionun deyil, bütünlükdə bütün dünyanın ən aktual gündəmi olmaları səbəbindən, bu məsələlərin üstündən də keçilməyəcək. Sadəcə, məqalədə bu məsələlər haqda qısa arayış veriləcək, əsas olaraq isə onların Ankara – Tehran münasibətlərinə təsiri məsələsindən danışılacaq.

İrənin nüvə proqramı ətrafında problem. İrənda nüvə sahəsində tədqiqatlar 1957-ci ildə İrənlə ABŞ arasında “Atom sülh üçün” proqramı çərçivəsində müqavilə imzalanması ilə başlanıb. Proqram atom enerjisindən dinc məqsədlər üçün istifadəni nəzərdə tuturdu. ABŞ İrəni nüvə qurğuları və avadanlıqla təmin etməyi, həmçinin nüvə sahəsində mütəxəssislər hazırlamağı öhdəsinə götürürdü bu müqavilə ilə. Bir şərtlə ki, inşa olunacaq obyektlərin monitorinqi və hasil olunacaq enerjinin dinc məqsədlərlə istifadəsinə nəzarət ABŞ-da qalacaqdı. 1967-ci ildə mövcud müqavilə çərçivəsində MAQATE-nin texniki dəstəyi ilə ABŞ İrəna yanacaq qismində 5,5 kq zənginləşdirilmiş urana malik olan tədqiqat reaktoru olan nüvə elmi-tədqiqat mərkəzinin yaradılmasına yardım etdi. Həmin il ABŞ elmi-tədqiqat mərkəzini hər il 600 qr pluton hasil etmək gücünə malik kameralarla təchiz etdi. Beləliklə, İrənda nüvə enerjisi sahəsində elmi-tədqiqat işlərinə başlandı (18).

70-ci illərin əvvəllərində İrən enerji kompleksinin diversifikasiyası proqramını qəbul etdi. Həmin dövrdə ABŞ-ın regionda geopolitik müttəfiqi olan İrən 1983-cü il üçün “Qərbi Asiyanın Yaponiyası” olmaq iddiasında idi (19). 1974-cü ilin martında şah Məhəmməd Pəzə Pəhləvi İrənin nüvə enerjisinin inkişafı planını bəyan etdi. Plana görə, ümumilikdə 23 atom reaktorunun inşası, həmçinin qapalı nüvə enerjisi siklinin yaradılacağı nəzərdə tutulurdu. ABŞ 6-8, Almaniya Federativ Respublikası 4, Fransa 8 reaktor verməli idilər. Bundan əlavə Kanada istehsalı olan reaktorların da veriləcəyi nəzərdə tutulurdu. AES-in inşası üçün ilk məkan olaraq Fars körfəzi sahilində Buşer və İrənin cənub-qərbində Korun çayı sahilində Axtaz müəyyənləşdirildi. Diversifikasiya işləri 1994-cü ilə qədər başa çatmalı idi. Buşer enerji blokları 1980 və 1981-ci illərdə alman mütəxəssislərinin, Axtaz enerji blokları isə 1983 və 1984-cü illərdə fransız mütəxəssislərin iştirakı ilə işə salınmalı idilər (20).

MAQATE-nin 1974-cü ilə aid proqnozuna görə, İrən 1981-ci ildən başlayaraq 1988-ci ilə qədər hər il 1 enerji bloku, 1988-1990-cı illərdə isə - hər il 2 enerji blokunu istismara verə biləcəkdə. Nəzərdə tutulan proqramın yerinə yetiriləcəyi təqdirdə İrənin bütünlükdə enerji hasilatının 25%-i nüvə stansiyalarının payına düşəcəkdə. Lakin İrənda İslam inqilabından sonra mövcud rejimin dəyişməsi ilə İrənin nüvə məsələsinə yanaşma da dəyişdi. Əsil “oyunlar” da bundan sonra başladı. Alman mütəxəssislərinin yardımı ilə Buşerdə inşa edilməsi nəzərdə tutulan İrənin ilk AES-i rus mütəxəssislərinin yardımı ilə inşa edildi (inşa işləri 1979-cu ildən 1992-ci ilə qədər dayandırılmışdı). 2010-cu ilin avqust ayında AES çox az istehsal gücü ilə işə salındı və bu, İsrail Xarici İşlər Nazirliyinin kəskin etirazına səbəb oldu. 2011-ci ilin sentyabrından AES layihə gücünün 40%-i, 2012-ci ilin may ayından – 90%-i ilə işləyir (21).

İrənin nüvə proqramını reallaşdırma istiqamətində fəaliyyəti qərb dövlətlərini rahatsız edir. 2002-ci ilin yanvarında ABŞ prezidenti C.Buş, Konqresdə “Ölkənin vəziyyəti haqda” çıxışında İrəni, İraqı və Şimali Koreyanı “şər oxu” adlandırmışdı (22). Britaniyalı ekspert Əli Ənsarinin fikrinə görə isə, İrənin nüvə proqramını reallaşdırması digər Yaxın Şərq ölkələrinin - Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanının da özlərinin nüvə proqramına malik olma istəyinin yaranmasına səbəb ola bilər (23). Ekspertlərin fikrinə görə, ölkələrin özlərinin enerji ehtiyaclarını nüvə enerjisi hesabına ödəməsi normal hesab oluna bilər. Lakin Yaxın Şərq bölgəsində sabitliyin olmaması, bölgədə nüvə proqramlarına malik ölkələrə ehtiyatla yanaşmanı zəruri edir. MAQATE-nin baş direktoru M.Əl-Baradəyinin sözləri ilə desək, “ölkələrin nüvə silahının

yayılmaması haqda müqaviləyə müsbət münasibəti hər zaman təhlükəsizliyə tam zəmanət verə bilməz. Belə ki, əgər nüvə-istilik enerjisinə tam sahib olan hər hansı ölkə nüvə silahının yayılması haqda öhdəliyindən imtina edərsə, onun real nüvə silahına sahib olması üçün bir neçə ay kifayət edə bilər” (24). İranın dini lideri Ayatolla Xameneyi öz bəyanatlarında bildirir ki, Qərbi İranın nüvə proqramı əleyhinə 1979-cu il hadisələrindən sonra çıxmağa başlayıb, və əslində, Qərbi narahat edən nüvə proqramı deyil, İslamdır – “İranın düşmənləri nüvə İranından deyil, müsəlman İranından qorxurlar” (25). Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, İran inqilabından dərhal sonra inqilabın rəhbəri Ayatolla Xomeyni nüvə silahına “anti-İslam”, nüvə proqramına isə Quran qaydalarına zidd olduğuna görə mənfi münasibət bəsləmişdir. Lakin bir qədər sonra hadisələrin gedişi onun fikrinin dəyişməsinə səbəb oldu. 1985-ci ildə Yəzd vilayətində zəngin uran yataqlarının açılmasından sonra isə 1988-ci ildə A.Xomeyni İranı regionun güclü dövlətinə çevirmək məqsədilə İranın nüvə silahına malik olmalı olduğu haqda strateji qərar qəbul etdi (bu haqda bax: www.memoid.ru/node/Yadernaya_programma_Irana).

İranın nüvə proqramına münasibətdə Rusiyanın mövqeyi bir qədər fərqli olmuşdur. Rusiya 2 prinsipə əməl edir. 1 – İran nüvə silahı istehsal edə bilməz və ona sahib ola bilməz. 2 – İran dinc məqsədlərlə istifadə edəcəyi nüvə proqramını reallaşdırmağa bilər. Lakin əsasən bu prinsiplərə sadıq qaldığına baxmayaraq, müəyyən hallarda Rusiya da dünya birliyinin İrana tətbiq etdiyi sanksiyalara qoşulmuşdur. 2005-ci ildə İran prezidenti M.Əhmədiyəjadın “sionist rejim yer üzündən silinməlidir” sözlərindən sonra, Rusiya da Qərb dövlətlərinin İranın nüvə proqramı ilə bağlı məsələnin BMT TŞ-na verilməsinə etiraz etmədi.

2009-cu ilin sentyabr ayında MAQATE-nin aparıcı mütəxəssisləri İranın yaxın zamanlarda nüvə silahına sahib ola biləcəyi ehtimalını səsləndirdikdən sonra, 2009-2013-cü illərdə beynəlxalq birlik tərəfindən İran əleyhinə çoxsaylı sanksiyaların tətbiq olunmasına başlandı. 2013-cü ilin yanvar ayında Qərb İrana hərbi zərbə vurulmayacağını, lakin iqtisadi sanksiyaların davam etdiriləcəyini və beləliklə, İranı özünün nüvə proqramını həyata keçirməsi üçün hər cür vəsaitdən məhrum edəcəyini bildirdi.

İran öz növbəsində, Qərbin bu ittihamlarının əsassız olduğunu bildirir. 2013-cü ilin oktyabr ayında İİR prezidenti H.Ruhani Nyu-Yorkda çıxışında bir daha bildirdi ki, İranın nüvə proqramı ilə bağlı bütün fəaliyyəti MAQATE-nin nəzarəti altında həyata keçirilib və bundan sonra da belə olacaq” (26). Ümumiyyətlə İran İslam Respublikasının yeni prezidenti Ruhani Qərblə münasibətlərdə müəyyən yeniliklər edir və bu yenilik İranın nüvə proqramı ilə bağlı məsələdə də özünü göstərir. Belə ki, 2013-cü ilin sentyabr ayında BMT TŞ daimi üzvləri və Almaniya xarici işlər nazirlərinin (“5 + 1”) İranın Xarici İşlər naziri Məhəmməd Cavad Zəriflə görüşündə İranın nüvə proqramı ilə bağlı danışıqların bərpa edilməsi haqda razılıq əldə olub. Danışıqlar 2013-cü ilin oktyabr ayında Cenevrədə baş tutmalıdır. Əslində bu danışıqlarda bütün mövcud problemlər haqda razılıq əldə ediləcəyinə ümid edilməsə də, qərb dövlətləri ümumilikdə danışıqların bərpa edilməsi haqda razılığın əldə edilməsini müsbət qiymətləndirirlər (26).

İranın nüvə proqramı ətrafında baş verənlər Türkiyə üçün də bir sıra fürsət və təhlükələrin ortaya çıxmasına səbəb olur. İlk növbədə, İran nüvə silahına sahib olarsa, ABŞ-ın ona hücumu ehtimalı zəifləyəcək. Başqa sözlə desək, bölgədə baş verən hadisələr (ABŞ-ın İraqa müdaxiləsi, bölgədə aparılan kürd siyasəti və s.) nəticəsində Türkiyə əleyhinə yaranmış geosiyasi hadisələr ABŞ-ın İrana müdaxiləsi ilə daha da ağırlaşmaya bilər. Bundan başqa, İranın nüvə dövləti olması ilə bölgədə eyni zamanda Türkiyənin strateji əhəmiyyəti də artmış ola bilər ki, bu da ABŞ-ın və İsrailin Türkiyənin bölgə maraqları mövzusunda daha diqqətli davranmalarına səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, İranın nüvə proqramını reallaşdırması Türki-

yənin də öz nüvə proqramını həyata keçirməsi prosesinə təkan verə bilər. Fikrimizcə, Türkiyənin 3 nüvə elektrik stansiyası inşa etmə planı özünün enerji tələbatını ödəmək istəyi ilə yanaşı, həm də təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından da başa düşüləndir. Belə ki, İsrailin və İranın nüvə silahına malik olması Türkiyənin bölgədəki nüfuzunu qoruyub saxlaması və gücləndirməsi baxımından nüvə silahına sahib olmasını zəruri edir. Türkiyə özünün enerji tələbatını ödəmək məqsədilə, 2030-cu ilə qədər nüvə enerjisindən istifadə ilə bağlı planlarını işləyib hazırlamışdır. Bu çərçivədə, 2010-cu il may ayının 12-də Rusiya ilə Akkuyuda nüvə enerji stansiyasının inşasını nəzərdə tutan hökumətlərarası bir müqavilə imzalanmışdır. İkinci nüvə stansiyasının Sinopda, üçüncünün isə Mərsində inşası nəzərdə tutulur (27).

İranın nüvə proqramını həyata keçirməsinin Türkiyə üçün yarada biləcəyi təhlükələr: İranın nüvə fəaliyyətləri ABŞ və İsrailin onunla hərbi toqquşması təhlükəsini daha da gücləndirir. Belə bir şəraitdə bölgədə hərbi münaqişə və münaqişə sonrası yarana biləcək qeyri-müəyyənlik Türkiyə üçün İraqdakına bənzər təhlükələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda, İranın nüvə silahına malik olması, çox güman ki, bu ölkənin Yaxın Şərqi, Qafqaz və Orta Asiyada nüfuzunun artmasına və beynəlxalq miqyasda Rusiya – İran əməkdaşlığının daha da genişlənməsinə səbəb olar ki, bu da Türkiyənin maraqlarına uyğun deyil. Ümumilikdə, Türkiyənin İranın nüvə proqramına münasibətdə siyasəti aşağıdakı kimi xarakterizə edilir: Türkiyə İranın nüvə proqramını gerçəkləşdirməsinin hərbi münaqişə ilə nəticələnməməsində maraqlıdır; İranın bu fəaliyyətinin iki ölkəarası münasibətlərə zərər verməməsinə çalışır; Türkiyə bu məsələni özünün ABŞ-la münasibətlərində sövdələşmə obyektinə kimi istifadə edir (28). Bütün bu deyilənlərlə yanaşı, Türkiyə İranın nüvə enerjisindən dinc məqsədlərlə istifadə edə bilmə haqqını tanıyır, eyni zamanda bu proqramın MAQATE çərçivəsində reallaşdırılmasının tərəfdarı olduğunu bildirir. Və deyilən bu fikirlə də razıyıq ki, İranın nüvə proqramını reallaşdırmasından yaxın gələcəkdə özünün də nüvə proqramının həyata keçirilməsi istiqamətində faydalana bilər.

“*Ərəb baharı*”. Şimali Afrika və Yaxın Şərqdə baş verən “*Ərəb baharı*” prosesi dünyanın geosiyasi mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Belə deyilir ki, “*Ərəb baharı*” 2010-cu ilin dekabr ayından ərəb ölkələrində işsizlik, ərzaq qiymətlərinin yüksəlməsi, söz azadlığı, bürokratik əngəllər və aşağı həyat səviyyəsi ilə əlaqədar başlayan etiraz nümayişləridir. İlk qiyam 2010-cu il 18 dekabrda Tunisdə başlamış və 1987-ci ildən hakimiyyətdə olan dövlət başçısı Zeynalabdin bin Əlinin ölkəni tərk etməsi və onun qurduğu siyasi sistemin çökməsi ilə nəticələnmişdir. Tunis İnqilabının qələbəsi digər ərəb ölkələrində - Misir (25 yanvar 2011-ci il), Yəmən (18 yanvar 2011-ci il), Əlcəzair (28 dekabr 2010-cu il), İordaniyada (14 yanvar 2011-ci il), Liviya (17 fevral 2011-ci il), Suriyada (26 yanvar 2011-ci il) da nümayişlər dalğasına səbəb olmuşdur (1, s.127). Baş verənlər minlərlə insanın ölümü, milyardlarla dollar maddi itkilərlə nəticələnmişdir.

“*Ərəb baharı*” ilə bağlı məsələlərdə Türkiyə İrandan daha fəal olmuşdur (1, s.9). Tehran bölgədə baş verən hadisələrdə nə qədər maraqlı olsa da, Tunis, Misir və Livan inqilablarında çox da fəallıq göstərməmişdir. Bu ölkələrin hər biri ilə daha sıx siyasi və iqtisadi münasibətləri olan Türkiyənin mövqeyi isə fərqli olmuşdur. Ümumilikdə “*Ərəb baharı*”na yanaşmada Türkiyə və İran dövlətlərinin mövqe və qiymətlərində həm oxşarlıqlar, həm də fərqliliklər mövcuddur.

İran rəsmiləri bütünlükdə “*Ərəb baharı*”nın İran İslam inqilabından qaynaqlandığını bildirirlər. Suriyada “*Ərəb baharı*”na gəlinə isə, həm Suriya, həm də İran rəsmiləri bunun İsrailin maraqlarına xidmət etdiyi fikrindədirlər. Türkiyə rəsmilərinin fikrincə isə, “*Ərəb baharı*” regionun demokratikləşməsi zərurətindən doğan və sadəcə ərəb dövlətlərinə xas bir siyasi pro-

Tarix və onun problemləri, № 3 2013

sedir. "Ərəb baharı"nın Suriyadan sonra qonşu dövlətlərə, xüsusən də Livana sirayət edəcəyi istisna edilmir.

"Ərəb baharı"na münasibətdə, problemin yaşandağı ilk gündən Türkiyə 2 prinsip irəli sürüb və indi də bu prinsiplər dəyişməz olaraq qalmaqdadır. 1-ci prinsip, Türkiyə ərəb ölkələrində demokratik dəyişikliklər tələb edən xalqların yanında olacaq. 2-ci prinsip, bu dönəmin qan tökülmədən başa çatması üçün mümkün olan bütün diplomatik yollardan istifadə edilməsinə çalışacaq (29). Suriyaya gəlincə, Ə.Davudoğlu bildirir ki, Türkiyənin proseslərin başladığı andan hər cür diplomatik vasitədən istifadəyə cəhd etməsinə baxmayaraq, bir nəticə əldə olunmayıb. Orta Şərq (daha konkret olaraq: Şimali Afrika hövzəsi, İraq – Suriya – Livan hövzəsi, Körfəz hövzəsi və Aden körfəzi) siyasətinə mühüm əhəmiyyət verən Türkiyə burada daha fəal siyasət yeritməyi, hövzə ölkələri ilə münasibətlərini bir daha nəzərdən keçirməli olduğunu hesab edir. Belə ki, global və güclü ilk 10 dövlət siyahısında yer almaq istəyən Türkiyə belə hesab edir ki, bu niyyətini bölgə ilə siyasi və iqtisadi inteqrasiyanı gerçəkləşdirməklə mümkün edə bilər.

Regionun etnik və dini baxımdan müxtəlifliyi nəzərə alınsa, baş verən hadisələrin fonunda regionda yeni "oyunçular"ın da peyda olduğunu görmək olar. Belə ki, Suriya münaqişəsinin uzanması ilə regionda gündəmə gələn siyasi proseslərdən biri də kürd məsələsinin daha ciddi şəkildə qabardılması olub. Regionda kürd məsələsinin gündəmə gəlməsi ilə İraqın şimalındakı kürd administrasiyasının siyasi fəallığının artdığını görürük. Bütün bunlarla bərabər, Suriya hadisələrindən sonra Türkiyə daxilində PKK terror təşkilatının fəallaşması ilə yanaşı, kürd yönü BDP-nin də (Bəriş və Demokratiya Partiyası) iddialarını siyasi arenada daha qəti şəkildə ifadə etdiyini görmək olar. Türkiyə hökumətinin PKK terrorçularının məhv edilməsi istiqamətində hərbi əməliyyatları fəallaşdırdığına və təbliğat xarakterli işlər aparmasına baxmayaraq, aparılan işlər, demək olar, bir o qədər də səmərəli olmur.

Əslində, "Ərəb baharı"nın gec-tez regionda fərqli istiqamətdə inkişaf edəcəyi heç kimdə şübhə doğurmur və hətta Türkiyəyə də təsir edəcəyi bildirilir. Belə ki, PKK terror təşkilatının lideri Murat Karayılan Qətərin "əl-Cəzirə" telekanalına açıqlamasında "Ərəb baharı"ndan ilham alaraq regionda "kürd baharı"nın baş verəcəyinə ümidvar olduğunu bildirmişdi. Bu gün rəsmi Ankara Yaxın Şərqdə baş verən proseslərdə hər nə qədər öndə görünsə də, ehtimallar onu söyləməyə əsas verir ki, regionda yeni oyunçulardan biri də, az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, fürsətdən imkan daxilində faydalanmağa çalışan İraqın şimalındakı kürd administrasiyasıdır. Suriyada münaqişənin uzanması, PKK terror təşkilatının aktivləşməsi və İraqın silahlanması onu deməyə əsas verir ki, Ankara yaxında ehtimal edilən dəyişikliyin bir hissəsi olmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir.

Burada qeyd etmək istərdik ki, PKK amilinin ümumi təhlükə mənbəyi olaraq Türkiyə - İran münasibətlərində yaxınlaşdırıcı rol oynadığı haqda fikirlər də mövcuddur. Belə ki, 2003-cü ildə ABŞ-ın İraqa müdaxiləsi ilə İranın bəzi məsələlərə münasibətində dəyişikliklər baş vermişdir. İlk olaraq, Türkiyə parlamentinin İraqa müdaxilə zamanı ABŞ-ın bu ölkənin ərazisindən istifadə etməsinə icazə verməməsi İranın gözündə "Qərbin yaxın müttəfiqi Türkiyə" imicini zəiflədərək, İran rejimində "Türkiyənin əməkdaşlıq edib biləcək qonşu ölkə" kimi görünməsinə səbəb olmuşdur. Bundan başqa, Şimali İraqdakı kürdləri ABŞ-ın dəstəkləməsi, bu ərazidəki terrorçularla mübarizə etməməsi, özünün Yaxın Şərq siyasətində kürd amilindən istifadə etməsi, PKK-nın "Böyük Kürdüstan" qurmaq məqsədilə ABŞ-la əməkdaşlığa hazır olması İranın PKK-ya münasibətini dəyişmişdir. Və bütün bu səbəblər nəticəsində isə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, PKK amili Türkiyə - İran münasibətlərində yaxınlaşdırıcı amillərdən birinə çevrilməkdədir.

Ümumilikdə, bir çox müəlliflər belə hesab edirlər ki, “Ərəb Baharı” sonrası regional siyasət, ərəb narazılıqlarının nəticəsi olsa da, özündən əvvəl baş vermiş hadisələrdən ayrı öyrənilməməlidir. “Ərəb Baharı” sonrası siyasəti anlamaq üçün 3 alt dönmə dövrü nəzərdən keçirilməlidir: 1. İki qütblü dünyanın sona çatması və Körfəz savaşı (1990-1991) ilə ortaya çıxan dönmə; 2. 11 sentyabr hadisələri ilə bölgədə ABŞ-ın İraqı işğalı sonrası meydana çıxan düzən; 3. Ərəb narazılıqlarının təsiri ilə formalaşan regional siyasət (30, s.72).

Birinci dönmədə super gücə çevrilən ABŞ, ikinci dönmədə zəifləməyə başladı. Bölgə dövlətləri tərəfindən ABŞ-ın yenidən hegemoniya qurma istəyinə qarşı çıxdı. Bu dönmə ABŞ-ın global və regional güc olaraq zəiflədiyini, bölgə aktorları olan Türkiyə və İranın isə bölgə siyasətinin artmağa başladığı dövrün başlanğıcı oldu. Bu dövr üçün Türkiyə xarici siyasətinin tək problemi İsrailə münasibətlərinin pozulması oldu. Lakin İsrailə münasibətlərin pozulması özü də, Türkiyənin bölgədəki gücünün bir qədər artmasına, İranla münasibətlərinin 1 qədər normallaşmasına səbəb oldu.

Ümumilikdə XXI əsrin əvvəllərində regionda baş verən hadisələr fonunda Türkiyə - İran münasibətlərini xarakterizə etmək istəsək, qeyd edilməlidir ki, mövcud fikirlərə görə, ABŞ beynəlxalq və regional düzəndə Orta Doğu planlarını gerçəkləşdirmək istiqamətində fəaliyyətində problemlərlə qarşılaşmışdır və bu siyasət ilk növbədə ABŞ-ın müttəfiqləri tərəfindən zəiflədilmişdir. Səudiyyə Ərəbistanı və Türkiyə ABŞ-ın müttəfiqləri olmalarına baxmayaraq, onun İraqı işğalından narahat olduqlarını bildirdilər. ABŞ-ın Orta Doğu layihəsinə ən böyük etiraz Səudiyyə Ərəbistanı kralı Abdullah və Misir dövlət başçısı Hüsni Mübarəkdən gəlmişdi. Türkiyə də ABŞ-ın bölgədəki siyasətinə münasibətdə “yumşaq dəngələmə” siyasəti yürütməyə başlamış, bu siyasət çərçivəsində, ABŞ-ın narazılığına baxmayaraq, qarşı tərəf aktorları olan Suriya, Həmas, İranla münasibətlərini inkişaf etdirməyə başlamışdı. C. Buşun hakimiyyəti dövründə, yəni 2000-ci illərdə Vaşinqton beynəlxalq münasibətlərdə fərqli ideologiyaya əsaslanan yeni 1 düzən qurmağa cəhd etdi. Buş hakimiyyətinin realist qanadı, xüsusən də, 2006-cı il Livan savaşından sonra, Böyük Orta Doğu Projesini ikinci plana ataraq, bölgədə məzhəbsel siyasət yürütməyə başladı. İranın bölgədə artmaqda olan təsirini azaltmaq üçün məzhəb ayrılığı ortaya atıldı. Türkiyə də İranın təsirinin artmasına qarşı müəyyən addımlar atdı. Suriya və Həmasla münasibətlərini artırmağa başladı, Fələstin məsələsində daha fəal mövqe tutmaqla öz məqsədinə çatmağa çalışdı. Nəticə etibarilə, bu dönmədə yenidən, ABŞ-ın hegemonluq istəyinin bölgə dövlətləri tərəfindən əngəlləndiyini görürük. ABŞ-ın bölgəsel gücünün iflası anı olan İraqın işğalı, İran və Türkiyənin bölgə siyasətinin yüksələn xətlə inkişafı dövrünün başlanğıcı oldu (30, s.73).

Nəticə. Soyuq müharibənin başa çatmasından sonrakı dönmədə beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr dünya dövlətlərini özlərinin xarici siyasət kurslarını bir daha nəzərdən keçirməyə, zamana görə prioritetləri müəyyənləşdirməyə vadar etdi. Türkiyə və İran da özlərinin xarici siyasət fəaliyyətlərini bir daha nəzərdən keçirməli oldular. Günümüzdə baş verən globalaşma prosesi, geosiyasi dəyişikliklər fonunda dünya yeni hədəzlərlə üzləşmişdir. Bunlar: təhlükəsizlik məsələləri (nüvə təhlükəsizliyi, terrorizmlə mübarizə); nəzarətsiz zonalar (silah alveri, narkotrafik, insan alveri) problemi; ekoloji problemlərdir. Hər bir problemin siyasi, iqtisadi, ekoloji və s. tərəfləri də mövcuddur. Dünya dövlətləri mövcud hədəzlərə qarşı əməkdaşlıq edərək mübarizə aparmaq yolunu seçirlər, Türkiyə və İran da həmçinin. Lakin əvvəlki zamandan fərqli olaraq, həm Türkiyə, həm də İran dövlətləri belə hesab edirlər ki, bölgəyə qaydaların kənardan gətirilməsi düzgün deyil və bu baxımdan, hər iki dövlət əməkdaşlıq etməklə bərabər, regional güc olaraq, bölgədə daha fəal mövqe nümayiş etdirməyə cəhd edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mohammad-Reza DJALILI, Thierry KELLNER. *"Arap Baharı" Karşısında İran ve Türkiyə. 1 Basım. Yaylacık Matbaası, İstanbul, 2013.*
2. *Iran's Nuclear Program: Production and Potential.* Prepared Testimony by David Albright, Institute for Science and International Security (ISIS), Before the Senate Committee on Foreign Relations, May 17, 2006. - [S.I.], 2006. - P.1.
3. *Islamic Republic of Iran Constitution* / <http://constitutions.ru/archives/140>
<http://www.iranonline.com/iran/iran-info/government/constitution.html> (ing.dilində)
4. Sevinc RUINTƏN. *Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri).* Bakı: Adiloğlu, 2005. – səh.236.
5. Dış politika. Genel Görünüm - <http://www.mfa.gov.tr/dis-politika-genel.tr.mfa>
6. Ahmet DAVUTOĞLU. *Türkiyə xarici siyasətinin prinsipləri və regionda siyasi vəziyyət.* SAM Vision Paper, No3, Sentyabr 2012, s.6.
7. Ahmet DAVUTOĞLU. *Teoriden Pratige. Türk Dış Politikası Üzerine Konuşmalar.* Küre Yayınları: İstanbul, 4-cü basım, Nisan 2013. – səh.440.
8. Atatürk döneminde türk dış politikası - <http://www.mfa.gov.tr/ataturk-doneminde-turk-dis-politikasi.tr.mfa>
9. Ahmet DAVUTOĞLU. *Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu.* Küre Yayınları: İstanbul, 80-ci basım, Kasım 2012. – səh.584.
10. Türkiyə – İran siyasi ilişkileri - http://www.mfa.gov.tr/turkiye-iran_siyasi-iliskileri.tr.mfa
11. Türkiyə'nin enerji ithalatı - <http://enerjiensitusu.com/tag/turkiyenin-enerji-ithalati/>
12. Owen MATTHEWS, Yenal BELGICI, Semih GUMUSEL. *Risky Diplomacy. Turkey's Foreign Minister Discusses His Country's Expanding Role as a Regional Power,* <http://www.newsweek.com/id/224704>, 28.11.2009
13. «Spy vs spy: the secret wars waged in new spooks' playground» / "Times", February 11 2012 - <http://www.thetimes.co.uk/tto/news/world/europe/article3316643.ece>
14. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin V sessiyası iclasının 2012-ci il 1 fevral tarixli iclasının stenoqramı. Protokol №32 - <http://www.meclis.gov.az/?/az/stenoqram/285>
15. Фахраддин АБОСЗОДА, Кахин МИРЗАЛИЗОДА. *Иранский Азербайджан или Азербайджанский Иран?* - <http://ostkraft.ru/ru/articles/506>
16. Али ГАСАНОВ. *Подход Ирана к Каспийско-Черноморскому бассейну и безопасности Южного Кавказа, геостратегические интересы Азербайджана в области безопасности* - <http://strategiya.az/?m=xeber&id=19714>
17. Алексей СИНИЦЫН. *Анализ ситуации: Иран как проблема.* Заседание экспертного «Круглого стола» - http://www.aze.az/news_analiz_situacii_iran_91356.html
18. BOURESTON J., FERGUSON Ch.D. *Assessing Iran's Plutonium Reprocessing Capabilities: A Way to Obtaining Nuclear Weapons Material* // FirstWatch Intern. - 2003. - June http://www.iranwatch.org/privateviews/First%20Watch/perspex_fwi_plutoniumprocessing_0304.htm
19. HOLDEN D. *Shah of Shahs, Shah of Dreams* // New York Times, 1974 May 26
20. Nuclear Proliferation and Safeguards / Office of Technology Assessment. - 1977. June. - Appendix Vol.2. Pt.1. - P.IV_21.
21. Ядерная программа Ирана - http://www.memoid.ru/node/Yadernaya_programma_Irana
22. "Axis of Evil". Experts analyze the president's warning to nations harboring terrorists and its potential impact on the U.S. war on terrorism / PBS Newshour. Jan .30, 2012 - http://www.pbs.org/newshour/bb/international/jan-june02/axis_1-30.html

23. ЗУБКОВ К. *Запуск Бушерской АЭС породит ценную реакцию* / «Известия» (12 сентября 2011 года) - <http://izvestia.ru/news/500318>
24. *Дискуссии вокруг ядерной программы Ирана* - <http://www.fondsk.ru/news/2006/01/23/7723-7723.html>
25. *Хаменеи: Мир использует ядерную программу Ирана, чтобы скрыть собственные проблемы* - <http://www.rosbalt.ru/main/2012/06/03/988239.html>
26. *Переговоры по ядерной программе Ирана возобновятся в октябре* - <http://www.golos-ameriki.ru/content/iran-nuclear/1758151.html>
27. http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa
28. *Türkiyə-İran Münasibətləri: "Təhlükəli qonşular"* - <http://www.daim.az/view.php?lang=az&menu=38&id=2758>
29. *Ahmet DAVUTOĞLU. Tarihin arkasında koşulmaz, içinde koşulur, önünde gidilir // "EkoAvrasiya" Ekonomik ve Srtatejik Araştırmalar Dergisi, 2013, №1(21), səh.30-32*
30. *Meliha Benli ALTINIŞIK. Ortadoğuda Bölgesel Düzen ve "Arap Baharı" // "Ortadoğu Analiz", Mayıs 2013. Cilt:5 – Sayı:53, s.72.*

СЕВИНДЖ РУИНТАН

доцент Бакинского Государственного Университета

ДЖАВИД АЛИСКАНДАРЛИ

Бакинский Государственный Университет

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И ИРАНСКОЙ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ

Современные международные отношения переживают период больших перемен и эти изменения влияют на политику каждой отдельно взятой страны мира. Эти процессы не обходят стороной также Турцию и Иран, которые являются важными региональными государствами на Ближнем и Среднем Востоке. Естественно, что в отношении к происходящим событиям в мире, во взглядах двух этих государств существуют различия. По мере происходящих изменений в мире, а также вокруг региона, происходят и расхождения во мнениях между Анкарой и Тегераном. Отношение между Турцией и Ираном, в свою очередь, влияет на их политику к другим региональным государствам. В рамках данной статьи в отдельности будут рассмотрены факторы, влияющие на формирование внешнеполитический курс Турции и Ирана, так же вопросы регионального сотрудничества между этими двумя государствами.

SEVINJ RUINTAN

Baku State University

JAVID ALISKANDARLI

Baku State University

THE FACTORS THAT AFFECT THE POLITICAL COOPERATION BETWEEN TURKEY AND ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN

The contemporary system of international relations is going through a stage of great changes and these changes affect all countries. These processes naturally affect the two important Muslim countries of Near and Middle East: Turkey and Iran. These two countries have similarities and differences in their views on the changes taking place in the world. As the condition of the world and region change the disagreements between Ankara and Tehran either grow or they get closer. The relations between Turkey and Iran directly affect their relations with the other countries in the region. This article focuses on the factors which affect and form the relations of Turkey and Iran generally and regional cooperation issues.

Rəyçilər: t.e.n.A.R.Göyüşov, t.e.d.M.B.Fətəliyev

Bakı Dövlət Universiteti "Türk xalqları tarixi" kafedrasının 10 sentyabr 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1).